

Frédéric ALPI, *La route royale. Sévère d'Antioche et les Églises d'Orient (512-518)*, t. 1: *Texte*; t. 2: *Sources et documents*, Bibliothèque Archéologique et Historique 188, Beyrouth 2009, Institut Français du Proche Orient, ss. 362 (t. 1) + 178 (t. 2).

W opinii Frédérica Alpiego, francuskiego historyka, znawcy późnoantycznych Kościołów syryjskich, wizerunek Sewera z Antiochii, monofizycznego patriarchy tego miasta w latach 512-518, nie jest jednolity, a to za sprawą jego poglądów teologicznych, różnie ocenianych w przeszłości i dziś. Jednak Alpi nie zamierza zabierać głosu w dyskusjach *par excellence* teologicznych, nie zamierza oceniać roli Sewera, jakże dyskutowanej ostatnio, w rozwoju ruchu monofizycznego, ale skupia się na jednym, i tak rozległym, aspekcie jego biografii – zarządzaniu patriarchatem antiocheńskim, tak w sensie administracyjnym, jak i duszpasterskim. Tym właśnie zagadnieniem poświęcony jest pierwszy tom recenzowanej książki. Drugi cel wynika z charakteru bazy źródłowej, stosunkowo nielicznej (greckie oryginały pism Sewera, uznane za hereetyckie, zniszczono w myśl prawa cesarskiego z 6 sierpnia 536 r.), wielojęzycznej i rozproszonej. Narzucała się bowiem potrzeba skolacjonowania tak różnorodnej tradycji źródłowej, opatrzenia jej szerokim komentarzem, napisania bibliografii rozumowanej w najpełniejszym znaczeniu tego słowa. Alpi dokonał tego w tomie drugim.

Zaraz za wykazem tekstów źródłowych oraz za szczegółowym indeksem literatury nowożytnej (s. 9-36), wyraźnie dowodzącym braku monografii koncepcyjnej podobnej lub takiej samej jak książka Alpiego, znajduje się zarys biografii Sewera (*La vie de Sévère d'Antioche*, s. 37-58). Widać tu klasyczny układ, w którym życiorys bohatera omówiony jest w kolejności chronologicznej, od urodzenia do śmierci, z podaniem głównych informacji na temat pochodzenia rodzinnego, wykształcenia, światopoglądu etc. Z pewnością nie jest to nowa wizja Seweriańskiej biografii (nie miała nią być), raczej zaakcentowanie niektórych, co bardziej dyskusyjnych jej etapów: Alpi wątpi, by dziadkiem „naszego” Sewera był Sewer z Sozopola, biskup, uczestnik synodu w Efezie (431 r.), a jeśli nawet nim był, to fakt ten nie miał żadnego wpływu na światopogląd młodego Sewera, który jeszcze na studiach w Aleksandrii był zaangażowanym poganinem. Na chrześcijaństwo nawrócił się dopiero podczas studiów prawniczych w Bejrucie pod wpływem Zachariasza z Gazy i przede wszystkim (o czym zdaje się zapominać współczesna historiografia polska [SWP 255-256; EK XVIII 73]) Ewagriusza z Samosaty; chrzest przyjął w Trypolisie, zgodnie z obowiązującymi tam regułami prawa kościelnego, co niekiedy bywa, w źródłach chalcedońskich kontestowane. Sewer

– przykładowy student prawa i zarazem gorliwy chrześcijanin; Sewer – niedoszły prawnik i żarliwy mnich spod Gazy; wreszcie Sewer – zdolny teolog i kaznodzieja, odważny polityk kościelny, patriarcha i, na koniec, zesłaniec. Alpi układa biogram posługując się źródłami i literaturą współczesną, przy tych pierwszych demonstrując umiejętność wcale nieczęstą w warsztacie współczesnego historyka Kościoła, naprzemienną analizę źródeł napisanych w językach orientalnych (głównie syryjskim) i greckim.

Uwaga na marginesie: nie jestem zwolennikiem pisania o „Fenicji Pierwszej” („Phénicie Ier”, po raz pierwszy na s. 48, parokrotnie dalej w książce) skoro termin ten nie pojawia się w źródłach administracyjnych (*Laterculus Veronensis*, w: *Notitia Dignitatum*, ed. O. Seeck, Frankfurt 1962, 247-253; *Laterculus Polemii Silvii*, w: *Notitia Dignitatum*, ed. Seeck, s. 254-260; *Le Synekdèmos d’Hierockles et l’opuscule géographique de Georges de Chypre*, ed. E. Honigmann, Bruxelles 1939, 12-48 i 51-70), używających zwrotu „Fenicja” / „Fenicja Nadmorska”. Alpi stosuje niekonsekwentnie, raz jeden raz drugi termin (np. Antarados leży w Fenicji Pierwszej [s. 72] oraz w Fenicji Nadmorskiej [s. 89]), choć w indeksie geograficznym używa tylko wariantu „Fenicja” / „Fenicja Nadmorska” (s. 349).

Pierwsza część książki, poświęcona instytucjom patriarchatu seweriańskiego (*Les institutions du patriarcat sévérien*, s. 63-129), składa się z trzech rozdziałów. W pierwszym rozdziale (s. 63-88) znajduje się dokładny opis struktur i urzędów, zaczynając od samego patriarchy, kończąc na funkcjach kompletnie poślednich. Alpi opowiada się tu, idąc za przekazami monofizyckimi, ale także ustawodawstwem kościelnym, za legalnością objęcia biskupstwa antiocheńskiego przez Sewera, choć przeczy temu z kolei tradycja chalcedońska, zdaniem autora wyraźnie tendencyjna (s. 63-65). Alpi na pewno nie jest bezkrytyczny wobec tradycji monofizyckiej, reinterpretując te fragmenty, które mówią o jednomyślnym i masowym udziale antiocheńczyków w wyborze Sewera, co w rzeczywistości oznaczało (jedynie) udział miejskiej elity (πρωτοι της πόλεως) w procesie wyborczym (decydujące zdanie należało oczywiście do samego cesarza). Omawiając działalność / kompetencje sędownicze, administracyjne i duszpasterskie, Alpi konkluduje że Sewer aktywnie kierował podległymi mu biskupstwami, a jedynym obszarem nad którym, jak się wydaje, nie w pełni panował, były finanse, nieustabilizowane przez cały czas jego pontyfikatu (s. 85-88). Jednak najważniejsza konkluzja tej części książki brzmi następująco: Sewer preferował wyraźnie kolegialne (sic!) zarządzanie patriarchatem, polegające na stałej współpracy z podległymi mu biskupami, przebywającymi w Antiochii na organizowanych tu synodach. I nawet jeśli w powyższym układzie, nie widać początków konstantynopolitańskiego synodu ἐνδημοῦσα, jak sądzi Alpi, to jednak wykształciła się za czasów Sewera, jak pisze francuski uczonec, typowo antiocheńska aktywność synodalna („une dynamique synodale proprement antiochienne se soit alors installée”, s. 74). Znaczenie synodów prowincjonalnych musiało w takiej sytuacji ulec zmniejszeniu.

Na marginesie: Kinneszrin to oczywiście Chalcis (np. s. 68, 75 i 100, wielokrotnie w tekście, także w indeksie geograficznym), a dokładniej Chalcis ad Belum,

o czym Alpi powinien napisać, skoro w nieodległej prowincji Fenicja Libańska, leżała jeszcze Chalcis sub Libano. Chalcis ad Belum znajdowało się w granicach prowincji Syria Pierwsza (o czym wielokrotnie wspomina Alpi), raz jeden jednak popełniając błąd (s. 101), ulokowawszy Chalcis ad Belum w Syrii Drugiej.

Drugi rozdział autor poświęcił duchowieństwu i mnichom (s. 89-119), i omówił tu w detalach, wyciągniętych a to z żywotów Sewera, a to z jego obfitej korespondencji, wszystkie rodzaje i stopnie widoczne pośród duchowieństwa antiocheńskiego, zaczynając od biskupów metropolitalnych, biskupów sufraganów, metropolitów autokefalicznych (włącznie z personelem technicznym, współpracującym z biskupami oraz z dokładną lokalizacją różnych biskupstw w terenie), kończąc na duchowieństwie średniego i niższego szczebla. W długim spisie tytułów, dobrze znanych i z innych stron państwa bizantyńskiego, nie brakuje opisowych, niekiedy metaforycznych określeń widocznych w pismach Sewera; przykładowo prezbiterzy, archidiaconi i diakoni to „ci, których woła Bóg” lub po prostu „miłość Boga”, w pierwszym przypadku z epitetem θεοσεβέστατος, w drugim θεοφιλέστατος; pełny wykaz tytułów greckich i syryjskich oraz towarzyszących im określeń znajduje się w tabeli (s. 115). Topografię monastyczną patriarchatu Antiochii, z dokładnym podaniem lokalizacji skupisk mniszych (nazywanych przez Alpiego zawsze „le monastère”, ale czy słusznie?), ich wewnętrznej organizacji, roli w sporach chrystologicznych, zamyka konkluzja: Sewer zmierzał w stronę rzeczywistej kontroli nad mnichami, próbując wzmocnić pozostających z nim w komunii biskupów lokalnych, kontrolujących z kolei środowiska mnichów z ich własnego regionu.

Trzeci rozdział traktuje o związkach patriarchatu antiocheńskiego z państwem bizantyńskim (s. 117-129). Zagadnienia: rola cesarza Anastazjusza, urzędników pałacowych oraz regionalnych, od prefekta Wschodu, przez komesa Wschodu, magistra *militum* na Wschodzie, poprzez namiestników prowincji, skończywszy na najniższych rangą funkcjonariuszach finansowych, a nawet reprezentantach lokalnych, miejskich elit. Główny wniosek: symbioza. Urzędnicy państwowi stanowią dobrze widoczne środowisko korespondentów Sewera. Konkretnie przykłady stąd płynące dają pojęcie o skali zaangażowania i wsparcia udzielanego przez nich Sewerowi. Na marginesie: za pontyfikatu Sewera *comes Orientis* zarządzał jeszcze całą diecezją Wschodu, nie zaś, jak pisze Alpi (s. 121), terytorium ograniczonym do prowincji Syria Pierwsza (stało się tak dopiero w roku 535). Przy wątkach pobocznych, jak ten administracyjny, Alpi odwołuje się do starszej literatury, dość ogólnej zresztą (w tym przypadku: L. Bréhier, *Le monde byzantin*, vol. 2: *Les institutions de l'empire byzantine*, Paris 1949; G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucos to the Arab Conquest*, Princeton 1961; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire. A Social, Economic and Administrative Survey*, vol. 1-3, Oxford 1964), co bywa pewną przypadłością całej jego pracy. Dla badacza późnorzymskiej administracji ten dokładnie rozdział spełnia jednak ogromnie użyteczną rolę. Znajdują się to bowiem syryjskie synonimy terminów greckich oznaczających konkretne urzędy państwowe, tak cywilne i jak wojskowe. Co więcej,

w źródłach syryjskich Alpi odnajduje urzędników (por. tabela, s. 126-128), niejętych nawet w PLRE II.

Druga część książki, poświęcona biskupiej pieczy nad życiem chrześcijańskim w mieście (*L'Évêque en sa ville*, s. 135-194) składa się, jak pierwsza, z trzech rozdziałów. W pierwszym (s. 135-147) Autor omawia organizację antiocheńskiego kalendarza liturgicznego, odtwarzając jego poszczególne etapy na podstawie, głównie, dokładnej datacji Seweriańskich homilii. Na tej samej bazie, Alpi odtwarza poszczególne elementy rytu antiocheńskiego, podnosząc m.in. wprowadzenie doń formuły Trishagionu. Czyni także szereg spostrzeżeń na temat zaangażowania wiernych w ceremoniał różnych nabożeństw i świąt, a także na temat przyjęcia chrztu – cenny materiał porównawczy do tego, który w tym samym kontekście, ale w odniesieniu do IV w., przekazał Jan Chryzostom.

Drugi, najkrótszy w skali całej książki, rozdział poświęcony jest topografii chrześcijańskiej Antiochii (włącznie z Dafne i Seleucją Pierią, s. 149-155) podanej w pewnym zarysie (kościół, martyria, oratoria, cmentarze). Alpi uściśla: Wielki Kościół, antiocheńska katedra, to – tak jak w Bosrze, Apameii czy w Gerazie – nie tylko świątynia, ale *de facto* cały kompleks religijny („un groupe épiscopal”), z archiwum, biblioteką, ksenodochionem itp. Alpi polemizuje: wbrew opinii C. Saliou (*À propos de la ταυριανή πόλη: remarques sur la localisation présumée de la Grande Église d'Antioche de Syrie*, „Syria” 77 :2000, 217-226), wskazującej na słabość starych teorii (W. Eltester, *Die Kirchen Antiochias im IV. Jahrhundert*, ZNW 6:1937, 251-286; G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucos to the Arab Conquest*, Princeton 1961), lokujących antiocheńską katedrę w tzw. Nowym Mieście, na wyspie, w pobliżu pałacu cesarskiego, lokujących antiocheńską katedrę w tzw. Nowym Mieście, na wyspie, w pobliżu pałacu cesarskiego, Alpi stoi na stanowisku, że jest to wciąż lokalizacja najbardziej prawdopodobna. Muszę jednak podkreślić, że sprawa pozostaje nierozstrzygnięta, dyskusja wciąż trwa (por. W. Mayer – P. Allen, *Churches of Syrian Antioch*, Leuven – Walpole 2012, 68-76; C. Saliou et al., *Les sources de l'histoire du paysage urbain d'Antioche. Actes des journées d'études des 20 et 21 septembre 2010* [tylko wersja PDF], 2012).

O tym, jak powinno wyglądać życie duchowe, jaka w życiu antiocheńskiego chrześcijanina jest rola biskupa, informuje rozdział trzeci (s. 157-171). Modlitwa, tak indywidualna, jak zbiorowa, szczególnie w obliczu klęsk żywiołowych, kult męczenników, ćwiczenia duchowe, w tym medytacje i posty, jako chyba najbardziej powszechne formy ascezy, zalecenie dobroczynności, świętość stanu małżeńskiego z dokładnym określeniem żony i męża, ale i wzrost znaczenia biskupa w zarządzaniu miastem, w kontaktach z urzędnikami państwowym („*MVMPO*” [s. 171] to skrót oznaczający magistra *militum* Wschodu, skrót przedziwny, i chyba przez nikogo poza Alpiem nie stosowany) w obliczu upadku ustroju samorządowego (który na pewno jest faktem, nie zaś „l'hypothèse” [s. 171]) – trudno tu dopatrzeć się „promocji” jakichś praktyk, czy refleksji w pełni oryginalnych, charakterystycznych tylko dla monofizycznej Antiochii. Wartość rozdziału wynika oczywiście z mnogości przykładów, „wyciągniętych” z tekstów Sewera.

Jak wiele mówią homilie Sewera na temat społeczeństwa antiocheńskiego, tego dowodzi rozdział czwarty (s. 173-194). Ogrom kontrastów społecznych, między bogatymi i biednymi, wierzycielami i dłużnikami, opresyjność wymiaru sprawiedliwości, szczególnie wobec przedstawicieli najniższych grup społecznych, rzemieślników i niewolników, także chłopów, pokazana na kolejnym dziesiątku przypadków „seweriańskich”, znakomicie potwierdza wszystko to, co o biedzie, ale w skali całego Bizancjum, pisała Évelyn Patlagean (*Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance: 4e-7e*, Paris 1977). Jak niewiele się zmieniło, gdy idzie o obyczajowość antiocheńskich chrześcijan, nadal rozmiłowanych w atrakcjach o starym, pogańskim rodowodzie, zatem w igrzyskach olimpijskich, w wyścigach zaprzęgów, występach teatralnych, w mimie, w *venationes*, hazardzie i łaźniach, tego dowodzą homilie, które Sewer – jak przed nim Jan Chryzostom – wygłaszał najczęściej w katedrze, gdzie bez pardonu krytykował takie formy życia zbiorowego.

Na końcu drugiej części książki znajduje się tabelaryczny wykaz 125 tzw. homilii katedralnych (s. 187-194), z oznaczeniem ich dokładnej daty i miejsca wygłoszenia oraz języka, w jakim przetrwały do dziś, a także z podaniem głównego tematu, oraz oczywiście tytułu (bywa, że dane te mają hipotetyczny jednak charakter). Trudno przecenić przydatność tego rodzaju zestawienia.

Trzecia część (*Le patriarche d'Orient*, s. 199-259) obejmuje zagadnienia związane z funkcjonowaniem patriarchy Antiochii poza tym miastem. I tak rozdział pierwszy (s. 199-218) odtwarza zasięg rzeczywistej władzy Sewera w granicach jego patriarchatu. Alpi, tym razem bazując przede wszystkim na obfitej korespondencji Sewera, odtwarza sieć pozostających z nim w komunii biskupów – z najwierniejszym sojusznikiem, metropolitą Eufratenzji, Filoksenem z Hierapola – ale także mnichów, o których przychylność Sewer zawsze zabiegał, nawet osobiście „wizytując” największe centra monastyczne w Syrii (np. Mar Bassos, Teleda, Mar Akiba), i których poparcie posiadał. Czytelne, ujęte w formę tabeli zestawienie biskupstw patriarchatu Antiochii (s. 209-211), ukazuje zdecydowaną przewagę tych biskupów, którzy popierali Sewera (siedmiu w Syrii Drugiej, sześciu w Fenicji Pierwszej [na dziesięciu pontyfików w każdej z tych prowincji] jednak nie uznawało władzy Sewera). Alpi starannie odtwarza rozległe kontakty, przyjaźnie i znajomości Sewera, zarówno z urzędnikami państwowymi, zarządzającymi w granicach diecezji Wschodu, jak i wojskowymi, ale również z kolegami z czasów studenckich, także z uczonymi, *scholastykami*, nawet z Aleksandrii.

Drugi rozdział (s. 219-243) to historia „wydarzeniowa”, polityczne i burzliwe dzieje patriarchatu Sewera. Etap początkowy, od objęcia tronu biskupiego do wiosny 513 r. (Alpi nazywa go „kruchym początkiem”), w którym władzę Sewera uznali biskupi zaledwie pięciu prowincji, z dwunastu istniejących w diecezji Wschodu; przełom z kwietnia/maja 513 r., kiedy na synodzie w Antiochii większość biskupów „przeszła” na stronę Sewera; rewolta Witaliana, wzniecona pod hasłem obrony Chalcedonu, grożąca upadkiem Sewera; następnie, od jesieni 515 do lata 518 r., okres „regeneracji” i umocnienia rządów patriarchy; w końcu, między 10 lipca i 29 września – upadek. Oto główne fazy „kariery” biskupiej

Sewera z Antiochii, tak, jak je widzi Alpi. Dokładniej zatrzymuje się na czterech problemach: 1. odrzuceniu Sewera w Izaurii (między 513/514 a 516/517), regionie tradycyjnie sprzyjającym ideom Henotikonu; 2. kryzysie w Syrii Drugiej, wywołanym w pierwszym rządzie ingerencją Sewera w obsadę biskupstwa apamejskiego; 3. niezależności prowincji nadmorskich i południowych, gdzie Sewer musiał rywalizować z prochalcedońskimi biskupami Tyru i Bostry oraz z patriarchą Jerozolimy, Eliaszem I (ostatecznie „spacyfikowanymi” przy wydajniej pomocy władz państwowych), a także z niektórymi grupami mnichów – Alpi podkreśla, że to Sewera, oraz mianowanego przez niego biskupa Apamei, Piotra obciąża masakra ok. 350 chalcedońskich mnichów w Kefr Kermīn; 4. strategicznym sojuszem z patriarchatem aleksandryjskim.

Trzeci rozdział (s. 245-259) omawia zagadnienia związane z udziałem patriarchy Sewera w chrystianizacji ziem syro-palestyńskich. Alpi wskazuje na aktywną rolę Sewera w zwalczaniu pogaństwa, głównie poprzez nauczanie homiletyczne wiernych, „punktujące” stare, pogańskie nawyki; Alpi twierdzi, na podstawie szeroko komentowanego, i różnie interpretowanego fragmentu Teodora Lektora (wyd. Hansen, s. 147), że prawdopodobnie Sewer podjął próbę chrystianizacji plemion arabskich, wysyłając dwóch biskupów do Hiry, na dwór Al Mundira III Nu'mana; względem popularnego w Syrii kultu aniołów, Sewer pozostawał zdystansowany, upatrując w nim, według w interpretacji Alpiego reminiscencji pogańskich; Sewer na pewno nie był żadnym prekursorem ruchu ikonoklastycznego, jak sądzą niektórzy uczeni (E. Kitzinger, *The cult of images in the age before iconoclasm*, DOP 8:1954, 83-150; O. Grabar, *L'iconoclasm byzantin: le dossier archéologique*, Paris 1984).

Ostatnia, czwarta część książki (*Oppositions et dissidences*, s. 265-289) poświęcona została, wyznawcom odmiennych religii, Żydom i manichejczykom, a także adwersarzom chrześcijańskim. W pierwszym rozdziale (s. 265-274) czytamy, że choć Sewer, wzorem choćby Jana Chryzostoma, nigdy nie napisał żadnej mowy *adversus Iudaeos*, to jego nauczanie homiletyczne mieści się w tej samej, otwarcie wrogiej Żydom retoryce. Postawę Sewera wobec Żydów Alpi określa mianem antyjudajizmu teologicznego („l'antijudaïsme théologique”, s. 265), opartej na krytyce postawy Żydów wobec Jezusa, z wykorzystaniem oskarżeń od dawna obecnych w literaturze patrystycznej. Niektóre z jego homilii poświadczają liczną obecność Żydów zarówno w samej Antiochii (i to wśród słuchaczy Sewera!), jak i w innych miastach Syrii (Alpi posługuje się przykładem Aleppo). Używanie przaśnego chleba oraz filakteria, to dwie najostrzej przez Sewera krytykowane praktyki judaizujących antiocheńczyków. Manichejczyków uważał Sewer za najgroźniejszą ze wszystkich herezji, a nader częste wzmianki na temat błędów ich teologii, dowodzą tego, iż z perspektywy patriarchy Antiochii stanowili manichejczycy wciąż realne zagrożenie dla jego wiernych. Mesalianie eutychanie, nestorianie oraz chalcedonianie zamykają religijną mozaikę Antiochii, odnajdywaną dziś w pismach Sewera, i omawianą pokrótce przez Alpiego pod sam koniec tomu pierwszego.

Tom pierwszy wieńczy krótki glosariusz terminów technicznych (głównie teologicznych) oraz mapy, czytelne i dokładne zarazem – w pełni zintegrowane z tekstem, pokazują różne regiony patriarchatu Antiochii w różnych okresach, ze wskazaniem na np. biskupstwa (z rozróżnieniem ich rangi), miejsca dysput teologicznych, założenia monastyczne, wszystkie z podziałem na preferowaną w danym miejscu opcję teologiczną, chalcedońską lub monofizyczną.

Tom drugi to niezastąpione *instrumentum studiorum*, obejmujące najpierw wykaz źródeł (s. 3-24), z podziałem na greckie, łacińskie, syryjskie, arabskie, etiopskie i koptyjskie, w każdym przypadku z podaniem zapisu bibliograficznego wydań krytycznych oraz tłumaczeń, ze wskazaniem i skomentowaniem tych miejsc w tekście źródłowym, które dotyczą Sewera, a także z wykazem literatury nowożytnej dotyczącej danego źródła. Całość zamyka wybór inskrypcji (s. 41-55), *res gestae*, szczegółowe kalendarium wydarzeń (s. 57-110) oraz słownik propograficzny (s. 111-176), grupujący postacie związane z patriarchatem Sewera.

Konkluzja. Wartość książki Alpiego polega na wnikliwej analizie, różnorodnych źródeł, dających pełny, na tyle, na ile to możliwe (ale bez wątplenia najpełniejszy w dotychczasowej literaturze przedmiotu), obraz Sewera i jego patriarchatu. Czytelnika nie może zmylić tytuł, ograniczający temat jedynie do lat 512-518. W rzeczywistości, na podstawie książki można dowiedzieć się wiele na temat patriarchatu Antiochii w okresie między Janem Chryzostomem a Sewerem, dostrzegając w różnych aspektach, głównie przyzwyczajęń społecznych, wyraźne kontinuum. Dla badaczy Kościołów syryjskich, to prawdziwe i nieodzowne wademekum. Dla historyków – bizantynologów, pracujących głównie na źródłach greckojęzycznych, to oryginalna monografia, pozwalająca spojrzeć na dzieje Syrii z „drugiej strony”, z perspektywy źródeł lokalnych, głównie syryjskich.

Paweł Filipczak – Łódź, UL

Софія Київська: Візантія. Русь. Україна, Випуск II: Збірка наукових праць присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862-1939 рр.), відповідальний редактор: Павло С. СОХАНЬ, упорядники: Дмитро С. ГОРДІЄНКО – Вячеслав В. КОРНІЄНКО, Київ 2012, Національна Академія Наук України. Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, сс. 463.

Recenzowana publikacja jest drugim z kolei tomem serii wydawniczej *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, na który składają się prace naukowe ukraińskich bizantynistów, piszących bądź po ukraińsku bądź po rosyjsku. Serię tę rozpoczęła, choć nie została oficjalnie opatrzona numerem pierwszym, publikacja prac Nadii Nikołajewny Nikitienko (ur. 2 XII 1944) i innych badaczy ukraińskich na temat kijowskiego Soboru Mądrości Bożej (ukr. Собор Святої Софії lub Софійський собор): *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка*